

TANULMÁNYOK

Gromon András¹

Jézus valláskritikája

Sokan sokféleképpen magyarázzák Jézus viszonyát a zsidósághoz (kora zsidósághoz), közelebbről a zsidó valláshoz. Az egyik szélsőség teljesen feloldja Jézust a zsidóságban („csak egy rabbi a sok közül, még ha kiemelkedő is”), a másik teljesen szembeállítja a zsidósággal („új vallást alapított”). A probléma és annak „megoldása” sokkal összetettebb ennél. Általánosságban talán így fogalmazhatunk: Jézus nem függetleníthető korától és környezetétől, de nem egyszerűen annak terméke; Jézusban erősen élnek a zsidó gyökerek, de messze túlnő azokon.

Jól szemléltetheti ezt a megállapítást, ha – még mindig csak általánosságban – egy pillantást vetünk Jézus és a mózesi törvény viszonyára.

Egyfelől azt mondja: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy hatályon kívül helyezzem a törvényt vagy a prófétákat! Nem azért jöttem, hogy hatályon kívül helyezzem, hanem hogy teljessé tegyem” (Mt 5,17)², és határozottan meg-

¹ Gromon András 1951-ben született, a Budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett, teológiai tanulmányait szintén Budapesten, a Róm. Kat. Hittudományi Akadémián végezte 1971–1977 között, licenciátusi fokozatot szerzett magna cum laude eredménnyel.

1976–1996 között papi szolgálatot teljesített a székesfehérvári, ill. esztergom–budapesti egyházmegyében. Eltérő dogmatikai nézetei miatt 1996-ban felfüggesztették papi hivatalából, és kiközösítették a katolikus egyházból. 1996–2001 között irodai alkalmazott, 2001 óta mentális segítő egy mozgássérültek számára létrehozott lakóotthonban.

Közel harminc vallási-teológiai jellegű fordításkötete jelent meg különböző kiadóknál. Saját publikációi: *Ki dobja ez első követ? Jézus üzenete, a vallási hiedelmek és a való élet*. Elpidia Kiadó, Budapest, 1999; *Jézus evangéliuma Márk tolmácsolásában*. Elpidia Kiadó, Budapest, 2003; *Jézus evangéliuma Lukács tolmácsolásában*. Elpidia Kiadó, Budapest, 2007. Több mint húsz éve főszerkesztője az „Érted vagyok” című kéthavi folyóiratnak, amelyben szintén számos írása jelent meg.

² E szavak folytatása, a 18–19. v., nem tekinthető hiteles jézusi mondásnak: valójában azt a mózesi törvény egyes parancsainak érvényessége körüli ősegyházi vitát tükrözi, amely

vallja, hogy „az összes parancsok közül az első” Izrael hitvallása: „Halld, Izrael, az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr! Szeresd az Urat, a te Istenedet...” (Mk 12,29). – Másfelől félreérthetetlenül közli, hogy „a törvény csak [Keresztelő] Jánosig volt érvényben, attól kezdve Isten országa hirdették örömmel” (Lk 16,16)³, és „ha a ti igazságosságotok bőven fölül nem múlja az írástudókét és a farizeusokét, semmiképp nem mentek be a Mennyek országába” (Mt 5,20)⁴.

Jézus tehát egyfelől alkalmazkodik népe vallásához-vallásosságához, másfelől azonban gondtalanul bírálja, sőt felülbírálja azt, olyannyira, hogy nem túlzás azt állítanunk: *szinte minden szava és tette* kritikája annak a vallásnak, amelyben felnőtt. Az alábbiakban négy pontban fogjuk kifejteni ezt, bemutatva Jézusnak az ószövetségi⁵ istenképen gyakorolt kritikáját, bibliakritikáját, kultuskritikáját és vallási politikai kritikáját.⁶

Az öröklött istenkép kritikája

Jézus egész valláskritikájában ez a leggyakrabban előforduló mozzanat, amely több változatban jelenik meg.

Az Ószövetség önközpontú, **önmaga tiszteletét** feltétel nélkül megkövetelő, önmaga dicsőítését elváró Istenével Jézus az emberért lévő Istent állítja szembe: jelképesen, és egyúttal elvi magaslaton fejezi ki ezt a szombattal kapcsolatos állásfoglalása: „A szombat lett az emberért, nem pedig az ember a szombatért” (Mk 2,27). Az Ószövetségben épp ennek az ellenkezője áll, vagyis hogy Isten

a törvényhez kötődő zsidókeresztények és a szabadabb felfogású pogánykeresztények között folyt: ebben egyrészt különbséget tettek nehéz és könnyű, fontos és jelentéktelen parancsok között, másrészt az ellenfelet nem zárták ki Isten országából, csak jelentősebb vagy csekélyebb helyet juttattak neki (Mt-komm., 117. láb.). – Az alábbiakban a „komm.” rövidítés Márk-, Lukács- és – még csak készülő – Máté-kommentáromra vonatkozik.

³ Ezt a tételt húzza alá a „színeváltozás” eseménye, amelyben Isten üzeneteként hangzik el: „Ez az én szeretett fiam! Órá hallgassatok” (Mk 9,7) – vagyis ne Mózesre és Illésre, ill. ne próbáljátok „közös nevezőre hozni” Jézust Mózesrel és Illéssel (vö. Mk 9,4–5).

⁴ Ezt a tételt fejtik ki aztán a híres „antitézisek” (Mt 5,21–48): ezeknek az elemzése önmagában is elégséges lenne ahhoz, hogy helyes képet alkossunk Jézus és a Törvény viszonyáról.

⁵ Tisztában vagyunk az „Ószövetség” sokszínű jelentéstartalmával, de az alábbiakban általánosító, és ezért leegyszerűsítő módon használjuk az „ószövetségi” jelzőt, részben a mózesi törvényre, részben a Jézus korabeli zsidó közgondolkodásra vonatkoztatva. Hozzátehetjük azonban, hogy ez az „ószövetségi” istenkép lényegében megegyezik a vallások „általános” istenképével.

⁶ Jézus egy-egy tanítása vagy cselekedete olykor két kategóriába is sorolható: egyszerre jelentheti az istenkép és a – tág értelemben vett – kultusz (vallásgyakorlat) kritikáját.

nem az ember javára, hanem saját dicsőségére rendelte el a szombati nyugalmat: „A hetedik nap... *szent Jahve számára*” (2Móz 35,1–3). Jézus azonban frontális támadást intéz a megkövesedett szombattörvény mögötti megkövesedett istenkép ellen, amint ezt sokszorosán igazolja a szombattal kapcsolatos törvényeket megszegő magatartása, elsősorban *a szombati gyógyítások*.⁷

A Márk által tévesen Jézusnak is szájába adott⁸ ószövetségi felfogással szemben, amely szerint Isten képes bármit megtenni, vagyis mindenható, kifejezetten és többször is rámutatott arra, hogy **nem mindenható**, például nem képes megakadályozni, hogy az ember „emberek kezébe essék” (Mt 16,21; Lk 9,44), és nem képes minden rosszat kiküszöbölni a világból (Lk 17,1).

Jézus felfogásában az is Isten mindenhatóságának korlátozását jelenti, hogy az ő Istene *csak szeretni tud*, haragudni vagy rosszat tenni (például övéinek ellenségeit kiirtani) nem.^{9 10}

Ennek az emberrel törődő, az emberről gondoskodó¹¹, „csak jó” Istennek az egyetemes szeretete sajátosan mutatkozik meg abban, hogy **nem személyválogató**, hanem magától értetődően és feltétel nélkül kiterjed a „bűnösökre” is, amint ezt látványosan szemlélteti a béna meggyógyítása (Mk 2,1–12)¹², Máté meghívása a szűkebb tanítványi körbe (Mt 9,9–13), Zakeus meglátogatása (Lk 19,1–10)¹³

⁷ Vö. Mk 3,1–6; Lk 13,10–16; 14,1–6; Jn 5,1–15; 7,23; 9,1–16; lásd még a szombati káláztépést: Mk 2,23–27.

⁸ A gazdag ifjú történetében: „Istennek minden lehetséges” (Mk 10,27).

⁹ Az ezzel ellentétesnek látszó jézusi kijelentések vagy *nem tőle származnak*, csupán a szájába adták őket (pl. Mt 18,34–35; 22,7; 25,41; Mk 12,9; komm. 698. láb.; Lk 17,34–35), vagy csak *látszólag* mondanak ellent Jézus felfogásának (pl. Mk 3,29; komm. 135. láb., ill. Mk 11,14; komm. 654. láb.; Mk 11,25–26; komm. 673–675. láb. és Mk 16,16; komm. 1040. láb.).

¹⁰ Érdekességként megjegyezhetjük viszont, hogy van Jézusnak egy olyan mondása, amely *az embert* tünteti fel szinte mindenhatónak: „Minden lehetséges annak, aki bízik Istenben” (Mk 9,23; komm. 489. láb.).

¹¹ Példabeszéd az ég madarairól és a mezők virágairól (Lk 12,22–28; komm. 750. láb.), a felzörgetett barátról és az igaztalan bíróról (Lk 11,5–8 és 18,1–5; komm. 632. és 1152. láb.), vagy annak kijelentése, hogy Isten „minden szál hajunkat számon tartja” (Lk 12,6–7; komm. 715–716).

¹² Mk-komm. 61. láb.: Akkoriban (is) úgy gondolták, hogy a betegség Isten büntetése az illető vagy elődei (nyilvánvaló vagy titkos) bűneiért. Jézus kijelentése, „Isten megbocsátja/megbocsátotta bűneidet”, azt jelenti: Betegségednek semmi köze a bűneidhez. Isten nem fizet betegséggel a bűnökért, hanem megbocsátja a bűnöket, mégpedig ingyen!

¹³ Lk-komm. 1236., ill. 1240. láb.: A „mivel ő is Ábrahám fia”, azaz „Ábrahám népéhez tartozik” (vö. Lk 13,16: „Ábrahám leánya”), forradalmi jelentőségű értelme – tekintettel a korabeli közfelfogásra – az, hogy „ő is Izrael népének *egyenjogú* tagja – bár »bűnös« vámos”. És ahogy a szövegösszefüggés egyértelműen mutatja („Ma jött el a megmentés...,

vagy Jézus viselkedése a „bűnös asszonnyal” (Lk 7,36–50)¹⁴, elvi magaslaton megfogalmazva pedig az elveszett bárányról, az elveszett drachmáról és az elveszett fiúról (Lk 15,3–7.8–10.11–32), valamint a szőlőmunkásokról szóló példabeszéd (Mt 20,1–15). Jézus végső tanúságtétele ezen istenképe mellett, hogy imádkozott felfeszítőiért: „Atyám, bocsáss meg nekik” (Lk 23,34).¹⁵

Isten személyválogatás nélküli, a bűnösökre is feltétel nélkül kiterjedő jósága egy másik, talán még érzékenyebb (ha nem a legérzékenyebb) ponton is érinti az ószövetségi (és általánosan emberi) istenképet: eltörli annak **Isten igazságosságáról** alkotott elképzelését, amely a legegyszerűbb megfogalmazásban így hangzik: Isten a jókat megjutalmazza, a rosszakat megbünteti. Jézus szerint viszont Isten olyan, aki „fölkelti napját gonoszokra és jókra, esőt küld igazaknak és bűnösöknek” (Mt 5,45), egyetlen kérő szóra (Mt 18,26) vagy egy épp csak megkezdett bűnvallás nyomán (Lk 15,21) elengedi az ember „végtelenül nagy” („tízezer talentumnyi”) bűnadósságát (Mt 18,23–33; Lk 15,11–32).¹⁶ Itt – sok más példa képviselőjében – ismét a béna meggyógyításának története (Mk 2,1–12) szolgálhat látványos gyakorlati példaként, mert Jézus kijelentése: „Isten megbocsátja bűneidet”, azt jelenti: az ószövetségi felfogással¹⁷ szöges ellentétben Isten nem bünteti „igazságosan” betegséggel a bűnt, hanem ingyen (!)¹⁸ megbocsátja, és engesztelő áldozat bemutatását sem kéri, hiszen nincsen benne harag, amit ki kellene engesztelni (vö. Mt 5,23).

Az áldozati kultusz alább bemutatandó kritikája egyúttal az ószövetségi istenkép kritikáját is jelenti: az áldozatbemutatás ugyanis egyfajta cserekereske-

mivelhogy...”), ez azt is magában foglalja, hogy nem „érdemeiért” (megtéréséért és bőkezű jóvátételéért), hanem „alanyi jogon”, egyszerűen mint embernek jár neki is a „megmentés”, az „üdvösség” felkínálása, amit Jézus szállásvétele jelképez!

¹⁴ Lk-komm. 301. és 311. lábj.

¹⁵ Lk-komm. 1641. lábj.: A „...mert nem tudják, mit cselekszenek” kiegészítés hitelességét erősen kétségessé teszi az, hogy Jézus egész életében Isten feltétel nélküli és mindenkire érvényes megbocsátását hirdette (vö. pl. Mt 5,45; Lk 6,35), és soha, egyetlen egy alkalommal sem említett olyasféle korlátozást, hogy Isten megbocsátása csak a „tudatlanságból” elkövetett bűnökre vonatkozna.

¹⁶ A tékozló fiú apja egyszerűen túllép az igazságosságon: elcsavargott fia hazatérésekor elmarad az erkölcsi prédikáció, nincs leszámolás, nincs egyezkedés, mi illeti meg a hazatért tékozlót, és mi nem, és végképp nincs szó büntetésről.

¹⁷ Vö. Jn 9,2!

¹⁸ A béna sem bűnvallomást nem tesz, sem bűnbánatot nem tanúsít, de még csak bocsánatot sem kér, mint a 10 000 talentummal tartozó szolga vagy a tékozló fiú!

delmet jelent az ember és Isten között, az Istenbe vetett bizalom¹⁹ (*piszteuein, piztisz*) helyett az *Istennel folytatott üzletelésre* nevel (áldozatbemutatásért bűnbocsánat, jó termés, jó egészség, karrier, jó házasság, anyagi gyarapodás, stb. cserébe), holott Isten országában, a szeretet rendjében nincs helye ilyesminek, csak a kérésnek (Mk 11,15–17).²⁰ (Nyelvi telitalálat tehát Jézus szóválasztása a tempelot illetően: „üzletközpont”).²¹

Ám Isten igazságosságának „eltörlése” Jézus részéről nem jelenti azt, hogy Isten igazságtalan lenne, csupán azt, hogy Isten mérhetetlenül **több, mint igazságos**: feltétel és korlátozás nélkül, egyetemesen szeret, ahogyan ezt a szőlőhegy munkásairól szóló, „vérázító” példabeszéd tanúsítja (Mt 20,1–15).²²

Noha Jézus korlátozás nélkül képviselte, hogy Isten nem személyválogató, ezen belül maradván azonban óriási **hangsúlyáthelyezést** hajtott végre. Az ószövetségi felfogásban ugyanis Isten elsősorban a gazdagok és a hatalmasok Istene, a gazdagság és a társadalmi nagyság Isten áldása, az Ő tetszésének jele. Jézus a feje tetejére állította ezt az értékrendet, az ő szemében Isten elsősorban a szegények és a „kicsik”, azaz a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedők Istene: a) A gazdagság Isten és Isten ügyének talán legnagyobb ellenfele, a „Mammon” való-

¹⁹ Jézus egész működésével, tanításával és viselkedésével is azt akarta elérni, hogy az ember többé ne a szorongás, a rettegés és az élet megcsonkításának forrásaként gondoljon Istenre (vö. pl. Mk 2,5; komm. 61. l.áb.), hanem fordítson hátat annak a felfogásnak, és térjen vissza az Isten iránti feltétlen *bizalom* útjára. Ez a bizalom aztán szinte automatikusan magával hozza az ember *fizikai és morális* jobbulását (ahogyan – megfelelő körülmények közé kerülve – a vetőmag is „automatikusan” hoz termést: Mk 4,26–28!): a *testi* betegségek gyógyulását („A *bizalmaid* gyógyított meg téged”: Mk 5,34.36; 10,52; továbbá 2,5; 7,28 és általánosítva: 9,23; ellenpróba: Mk 6,5–6), a *halálfélelem* megszűnését (vö. Mk 4,40; komm. 188. l.áb.), illetve az *erkölcsi* megtérést (a kincset, igazgyöngyöt talált ember *örömeben* adja el mindenét: Mt 13,44–46; vö. Mk-komm. 580. l.áb., utolsó előtti bek.; ellenpróba: Lk 15,25–30; vö. még Tamás-ev. 7. logion: „*kín nélkül* [más fordításokban: *habozás/zokszó nélkül*] a nagy halat választotta”).

²⁰ Mk-komm. 657. l.áb., továbbá Mk 13,2; komm. 777. l.áb.; vö. még Mk 10,15; komm. 580. l.áb., 2b-c pont!

²¹ Jn 2,16b.

²² A szőlősgazda kifejezetten közli az egész napot végigdolgozók, majd a fizetéskor lázadóok szóvivőjével: „Nem vagyok veled igazságtalan! Nem egy dénárban egyeztél meg velem?” De a tékozló fiú példabeszéde is mutatja, hogy az igazságosságon fölülemelkedő Isten nem igazságtalan: a példabeszédbeli apa megérti, hogy otthon maradt fia úgy érzi, igazságtalanul bántak vele, továbbá elismeri az igazságosság iránti igényét, de közli vele, hogy valójában nem érte őt semmiféle jogtalanság (vö. Mt 20,13!), hiszen minden, ami a sajátja, az a fiáé is. (De itt sem valamiféle hideg-rideg igazságosságról van szó: idősebbik fiát is anyaián „Gyermekek”-nek szólítja, szívére beszél, kérleli, megindokolja neki, miért is „kell” most ünnepelni.)

ságos „ellenisten” (Mt 6,24 // Lk 16,13),²³ és „szerencsések a szegények, akik éheznek és sírnak, mert számukra van az Isten országa” (Lk 6,20–21),²⁴ de „könnyebb a tevének átmennie a tű fokán, mint a gazdagnak bemennie Isten országába” (Mk 10,25).²⁵ – b) A vendégségről mondott példabeszéd egyértelművé teszi, hogy Isten szemében a „kicsiség”, a szolgálat, a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedés számít értékesnek, és aki társadalmi nagyságra, hatalomra tör, az Isten szemében kicsi, értéktelen lesz²⁶ (Lk 14,7–11).²⁷

Bibliakritika

Jézusra nem volt különösebben jellemző, hogy az ószövetségi Szentírára hivatkozott, vagy azzal érvelt volna, mégis van három nagyon fontos és tanulságos eset.²⁸

Az egyikben – a „názáreti székfoglaló” alkalmával (Lk 4,16–22), saját küldetését értelmezve – Jézus **kihagyott egy félmondatot** az általa idézett Észaiás-zövegéből (Ézs 61,1–2): a „kihirdessem az Úr kedves esztendejét” után már nem olvasta föl, hogy „és Istenünk bosszújának napját”.²⁹

²³ Lk-komm. 1042. láb.: A pénzközpontúság voltaképpen a Mammon vallásos szolgálata, *bálványimádás*, mert ez a szolgálat kizárólag Istent, az „egyetlen urat” illeti meg: az embernek őt kell szeretnie („előnyben részesítenie”), mégpedig „teljes szívvel, teljes lényével, teljes gondolkodásával és teljes erejével” (Mk 12,29–30); itt különösen fontos, hogy az „erő” a héberben azt is jelenti: tőke, vagyon, pénz!

²⁴ A részletes magyarázatot lásd Lk-komm. 150–159. láb.

²⁵ Vö. Mk-komm. 596–597. láb.

²⁶ Persze ebből nem következik, hogy Isten szeretete ne áradna rá ugyanúgy!

²⁷ Vö. Lk-komm. 889. láb.

²⁸ Kevésbé jelentős persze van több is, például Mk 11,17 (Ézs 56,7 és Jer 7,11); 12,10 (Zsolt 118,22–23); 12,36 (Zsolt 110,1); Mt 8,4 és Lk 17,14 (3Móz 14,2–32).

²⁹ A Lukácsnál olvasható idézet több ponton is problematikus („meggyógyítsam a megtört szívűeket – a vakoknak/elvakítottaknak szemük felnyílását –, szabadon bocsásom a meggyötörteket”), de az említett félmondat elhagyása (a 19. versben) minden bizonnyal Jézus tudatos tette volt.

Álláspontunkat megerősíti egyrészt egy *formai* mozzanat, mégpedig az „és összegöngyölte a könyvtekerceset...” megjegyzés (20. v.), amely teljesen fölösleges lenne, ha nem azt akarná kifejezni: Jézus éppen *itt* tett pontot a felolvasott szöveg végére, másrészt az a *tartalmi* érv, hogy Isten bosszújának elvetése tökéletes összhangban áll Jézusnak a „csak szerető Isten”-ről adott tanításával. Csupán a kora keresztény apokaliptikusok „helyesbítik” majd Jézus istenképét, és hirdetik az evangélistáktól kezdve (pl. Lk 19,27) Pálon át (pl. Róm 12,19–20) a Jelenések könyvének szerzőjéig (pl. Jel 6,10 és 8–9. fejezet), hogy Isten bosszújának napja nem marad el, csak későbbre tolódott.

A másikban – a gazdag ifjúval beszélgetve (Mk 10,17–22) – Jézus **betoldott egy félmondatot** az általa idézett Tízparancsolatba (2Móz 20,2–17 és 5Móz 5,6–21), ugyanis annak egyik szövege sem tartalmazza a „Ne raboldj!” felszólítást,³⁰ amellyel Jézus feltehetően 5Móz 24,14-re utalt, s akkor ez azt jelenti: „a munkásnak kijáró bér meg nem adásával ne rabold ki őt”, vagyis a kizsákmányolást tiltja.

A harmadik esetet tarthatjuk a legsúlyosabbnak, ekkor ugyanis – a válás lehetőségéről vitázva a farizeusokkal (Mk 10,2–9) – a Tóra egyik kijelentésével **szembeállította** annak másik kijelentését, nevezetesen: a válást megengedő részt (5Móz 24,1) emberi találmánynak minősítette, a válást ellenző részt viszont (1Móz 1,27) Isten akaratának.

Mindhárom példa Jézus szabad, sőt kritikus bibliakezeléséről tanúskodik, amelynek súlyát akkor értjük meg igazán, ha felidézzük az egykori rabbik felfogását: „Nem lesz része a jövődő életben annak, aki azt mondja: »Az egész Tóra Istentől van ennek a versnek a kivételével, amelyet nem Isten mondott a saját szájából.« Az ilyenre vonatkozik: »Megvetette Jahve szavát.«³¹ A szentírási helyek közötti válogatással Jézus kimerítette az eretnecség fogalmát, hiszen a „herezis, heretikus” kifejezés a (többek között) „kivesz, kiválaszt, válogat” jelentésű görög *haireiszthai* igéből származik.

Érdemes megemlítenünk még egy kicsit más jellegű, de idetartozó negyedik esetet is. Ekkor Jézus nem kapcsolódott konkrétan az ószövetségi Biblia egyik helyéhez sem, ám annál jelentősebb, hogy *az egész Tórára* vonatkozik általános jellegű, rejtett utalása: „Az ég és a föld elmúlik, az én tanításom³² azonban nem múlik el” (Mk 13,31).³³ A korabeli írástudóknak az volt a véleményük (amit aztán később tévesen Jézus szájába adtak),³⁴ hogy „ég és föld könnyebben múlik el, mint hogy egy vesszőcske is elveszen *a Törvényből*” (Lk 16,17; Mt 5,18). Jézus

³⁰ 19. vers.

³¹ Babiloni Talmud, Szanhedrin 99a, Baraita.

³² Szó szerint: szavaim.

³³ Nem zárhatjuk ki, hogy utólag adták Jézus szájába ezt a mondást, hiszen kitűnően beleillik a későbbi krisztológia eszmevilágába. Mégis úgy véljük, nem idegen a történeti Jézustól, föltéve, hogy gondolkodásának egészében elhelyezve értelmezzük.

³⁴ Hiszen a Tóra-, sőt Biblia-kritikus, a Törvény előírásait nem egyszer áthágó Jézus nem hirdethette a Törvény abszolút sérthetlenségét. Ám az is lehetséges, hogy mivel sem a héberben, sem a görögben nem használtak központozást, így idézőjeleket sem, idézetként, a törvénytudók nézetének idézéseként kell felfognunk a Törvényt abszolutizáló mondást.

feltehetően ezzel állította szembe azt a meggyőződését, hogy „ég és föld elmúlhat, de **az én tanításom** nem múlik el”.³⁵

Kultuszkritika

Az alábbiakban a legtágabb értelemben vett kultusz, a hétköznapi értelemben vett vallásosság, vallásgyakorlás kritikájáról lesz szó.

A zsidó gyakorlati vallásosság három fő területének **a jótékonykodás, az imádkozás és a böjtölés** számított. A Máté-evangélium 6. fejezetében ezek egyik közös sajátosságának kritikájával találkozunk (6,1–4.5–6.16–18): mind a három megnyilvánulást fenyegeti az a veszély, hogy a vallásos ember azért gyakorolja őket, *hogy az emberek megbámulják érte*³⁶, elnyerje a többiek tetszését. Ekkor a vallásosságnak, amelynek gyökere és meghatározója az istenkapcsolat (kellene, hogy legyen), voltaképpen már nincs is köze Istenhez. Jézus figyelmeztet: Isten tetszését és barátságát csak az nyeri el,³⁷ aki nem saját becsvágyának kielégítése és az emberek elismerésének elnyerése érdekében segít a rászorulókon, gyakorolja az imádkozást vagy a böjtölést,³⁸ hanem „rendeltetészerűen” él ezekkel.

³⁵ A kétségtelenül kemény megfogalmazás ellenére nem az „én”-re kell tenni a hangsúlyt, hanem a „tanításom”-ra. Jézus ugyanis nem hagyott kétséget a tekintetben, hogy számára *Isten az egyedüli Úr* (Mk 12,29), az egyedüli Atya (és ezzel atyái tekintéllyel bíró: Mt 23,9), az egyedüli Jó (Mk 10,18), és *őhozzá mérve* ítélte meg aztán a legnemesebbnek vagy leginkább Isten elgondolását tükrözőnek tűnő emberi gondolatokat is (pl. Mt 16,23: „emberi módon gondolkodol”; Lk 9,55: „nem tudjátok, miféle lélek lakik bennetek”). Az ő szavai tehát csak azért biztosabbak, mint a Tóra szavai, mivel töretlenebbül tükrözik Isten gondolatait, hiszen azokat közvetlenül szoros istenkapcsolatából merítette (vö. Lk 10,22), nem pedig az „atyáktól”, a „régiektől” vette.

De érvelhetünk Jézus e mondásának hitelessége mellett egyszerűen azzal is, hogy tanítása „csak” annyi volt, hogy szeretet az Isten, és az ember akkor cselekszik helyesen, ha (Isten példája szerint) szeret. Nem kellett tehát nagy merészség (még kevésbé isteni mivolt) annak kijelentéséhez, hogy ez nem veszíti érvényét. Olyan ez, mintha azt mondta volna: „Ég és föld elmúlhat, de a kétszer kettő mindig négy marad.”

³⁶ *A theaszthai* = megnéz, megbámul, csodájára jár ige a *thea* = nézés, szemlélés – színjáték, színi előadás, színház („teátrum”) főnevet rejti!

³⁷ Szó szerint: „csak az kap fizetséget Istentől.” Csakhogy: Jézus egyik fő törekvése az volt, hogy az ember istenkapcsolatát megtisztítsa az „úr-szolga” viszonytól (Lk 17,7–10; komm. 1110. láb.), illetve az „kereskedői gondolkodásmódtól” (Mk 11,17; komm. 657. láb.), s így az „igazságos megfizetés” szemléletétől is (Mt 20,1–15). A „fizetség” szó itteni használata tehát csak ironikus vagy átvitt értelmű lehet. Mindezt részletesen lásd Lk-komm. 167., 178. és 185. láb.

³⁸ A böjtöléssel kapcsolatos szakasz (Mt 6,16–18) nagy valószínűséggel nem Jézustól származik, mert ő radikálisan elvetette a kultikus böjtölést (lásd Mk 2,19a; komm. 82., 86.

Az imádságra vonatkozóan Jézusnak van még három kritikus megjegyzése; az első kettő általános érvényű, a harmadik sajátosan a papokat érinti.

„Amikor imádkoztok, ne hajtogassátok folyton ugyanazt, mint a pogányok! Ők ugyanis úgy vélekednek, hogy *sok beszédükért* hallgatja meg őket [az istenség].³⁹ Ne legyetek tehát hozzájuk hasonlóvá, hiszen Atyátok tudja, mire van szükségetek, még mielőtt kérnétek őt!” (Mt 6,7–8)⁴⁰

Másutt Jézus arra hívja föl a figyelmet, hogy *mielőtt imádkozásba kezdenénk*, bocsássuk meg másoknak, amit vétettek ellenünk⁴¹ (Mk 11,25), különben nem lehetünk békében Istennel, és imánk füstbe megy⁴². Kérdezhetnénk: Imádságunkkal miért nem menekülhetünk ellenségeink vagy a minket megbántók elől Isten védőszárnyai alá (ahogy ez számos zsoltárnak az alapgondolata)? Azért, mert az az Isten, akit Jézus Atyaként hirdetett, *mindenkinek* Atyja, az elveszett fiaknak is, a minket bántóknak, az ellenségeinknek is. Ő mindenkinek jót akar. Egy ilyen Istennel pedig nem lehetünk békében addig, amíg nem érzünk és cselekszünk úgy, mint ő, aki fölkelti napját a rosszakra is, és esőt ad a bűnösöknek is (Mt 5,45).

és 87. láb.), így a nem képmutató böjtölésre sem biztathatta követőit. Ebben az esetben a Jézus útmutatása ellenére a böjtöléshez visszatérő keresztények felfogása tükröződik itt (vö. Mk 2,19b–20; komm. 88. láb.). Ha azonban mégsem erről lenne szó, hanem az osztozás, az önfegyelem gyakorlása vagy a mélyebb istenkapcsolat érdekében végzett böjtölésről, akkor természetesen erre is vonatkozik a jótékonykodással és az imádkozással kapcsolatos jézusi figyelmeztetés.

³⁹ Ennek háttérében az a mágikus felfogás áll, hogy (helyes) nevének kimondásával és ismételtetésével cselekvésre lehet kényszeríteni az istenséget, konkrétan: „engedelmessé lehet tenni”, rá lehet venni, hogy teljesítse a hozzá forduló ember vágyát, kívánságát.

⁴⁰ Jézus alaptapasztalata (Mk 1,11; komm. 16. láb.) az, hogy Isten jóságos és gondoskodó Apa („Aba”), ezért mondhatja, hogy értelmetlen és fölösleges úgy viszonyulnunk hozzá, ahogyan a „pogányok” a maguk istenségeihez: nem kell előzetesen tájékoztatnunk őt szükségleteinkről, és rábeszelnünk őt a segítségnyújtásra, hiszen ő eleve tudja, mire van szükségünk, s amire valóban szükségünk van, azt kész is megadni. Ezért imádságunkat is kizárólag az Isten apai gondoskodásába vetett bizalomnak kell meghatározni (vö. Mt 7,7–11).

⁴¹ Más összefüggésben (Mt 5,23–24) azt is elmondja, hogy előzetesen azokat a bűnöket is rendeznünk kell, amelyeket mi követtük el mások ellen.

⁴² Azt jelentené ez, hogy Isten feltételhez köti megbocsátását? Nem. Csak arról van szó, hogy aki elutasítja a megbocsátást (azt, hogy ő maga megbocsásson), az ezáltal magát a Megbocsátást, Istent, az ő lényegét utasítja el, ezért *nem részesülhet* a tőle jövő, különben mindenki számára feltétel nélkül készen álló megbocsátásban.

A *papokat*⁴³ különleges veszély fenyegeti az imádkozással összefüggésben, mégpedig az, hogy színlelésből hosszasan imádkoznak, s közben „felélik az özvegyek házát” (Mk 12,40). Ha a papok továbbajándékoznak a még szegényebbeknek, ami az önkéntes adományokból a gazdagoktól és a szegényektől befolyt, minden rendben lenne, hiszen nem sérülne „Isten (mindenkit magában foglaló) családjának” szeretetrendje, amelyben csak a kérésnek és a kölcsönös ajándékozásnak van helye, az üzletelésnek nincs (Mk 11,15); ők azonban ehelyett látszólag tisztességes és látszólag Istennek tetsző „ellenszolgáltatást nyújtanak”: bemutatják az áldozatokat és eléneklik a sok fenséges zsoltárt. Jézus szerint ezért „súlyosabb ítélet”⁴⁴ vár rájuk.

A hétköznapi értelemben vett vallásosság a Jézus korabeli zsidóságban is erősen kötődött a templomhoz, a templomi istentisztelethez, a papsághoz – és így mindezeknek pénzügyi feltételeihez is: a jeruzsálemi templom fenntartását szolgáló templomadóhoz, illetve a papok meg a leviták megélhetését szolgáló tizedhez, valamint a „korbánhoz”, vagyis a templomnak nyújtott fogadalmi adományhoz.

A *templomadó* megfizetését – Péter közvetítésével – Jézustól is számon kérték az illetékes adószedők, ő azonban így válaszolt Péternek: „Mit gondolsz, Simon? A földi királyok kitől szednek vámot vagy adót? Fiaiktól, vagy az idegenektől?” Péter logikus válasza nyomán pedig – „Az idegenektől” – kijelentette: „A fiak tehát mentesek” (Mt 17,24–26). Azaz: Jézus szerint a templomhoz fűződő viszonyt (is) az Istenhez fűződő viszonyznak kell meghatározni⁴⁵, az pedig, ha helyes, nem hatalomra és jogra épülő, hideg uralmi viszony, mint a földi uralkodók és alattvalóik között. Csak egy világi módon felfogott „Isten országában” lenne helyénvaló a templomadó (avagy „egyházi adó”). Isten azonban Atyánk, s az apák nem adóztatják meg fiaikat. Ez a családiasság végét jelentené. A fiak szabadok. Ez nem azt jelenti, hogy minden kötelezettségtől szabadok, csak nem

⁴³ Márk az írástudókra vonatkoztatja a Jézus által kárpált magatartást; ez előfordulhatott az ő körükben is (ha például özvegyek jogi tanácsadójaként léptek föl), de egyáltalán *nem volt jellemző* az írástudók „osztályára”, viszont *kifejezetten jellemző* volt a papokra, hiszen ők egyfelől valóban az özvegyek „vagyonát” is begyűjtő templomkincstárból éltek, másfelől naponkénti foglalkozásuk volt (az áldozatbemutató és) a hosszas imádkozás, a liturgia végzése, aminek valóban bizonyos ellenszolgáltatás jellege volt.

⁴⁴ Nem derül ki, kikre vár kevésbé súlyos ítélet, de talán nem tévedünk nagyot, ha a közönséges rablókra gondolunk, akik a maguk módján szintén fölélnek az özvegyek házát, de legalább nem keverik bele Istent a dologba: a rablók tevékenysége után „csak” a *semmi* marad az özvegyeknek, a papok viszont „*negatívumot* hoznak létre”, mert meghamisítják Isten szándékait, és megbecstelenítik őt.

⁴⁵ Lásd fent, az istenkép kritikája, 19. láb.

kényszerből, hanem *önkéntesen* járulnak hozzá (lehetőségeik szerint) a családi vagyonközösséghez⁴⁶. Idézett kijelentésével tehát Jézus elvből tagadja a templomadót, ami természetesen létében fenyeget minden templomi rendszert, hiszen azzal a következménnyel jár, hogy már nem a templomból élő papság, hanem a hívők lelkiismerete határozza meg, hogy *önkéntes* adományaikkal a szükségét szenvedőkön akarnak-e segíteni, avagy fenn akarnak-e tartani egy lelki hatalmi rendszert.⁴⁷

Súlyosan bírálja Jézus a farizeusok *tizedfizetését* is: „Jaj nektek, mert tizedet adtok ugyan mentából, kaporból és minden zöldségféléből, viszont kikerületek Isten⁴⁸ ítéletét és szeretetét” (Lk 11,42). Jézus nem vitatja el a farizeusoktól, hogy nagyon komolyan veszik saját előírásaikat; bírálata nem is a buzgóságukra, hanem annak téves irányára vonatkozik: Elmennek a mellett, mi a helyes *Isten* szemében, és a mellett, hogyan szeret *Isten*, márpedig Jézus szerint kizárólag ez a mérce.⁴⁹ Magyarul: saját előírásaik megtartásával „kikerülik”, kijátsszák Isten akaratának követését és Isten szeretetének utáztatását, az irgalmasság gyakorlása helyett „áldozatot mutatnak be”.⁵⁰

Még keményebb szavakkal ostromozza ezt a magatartást Jézus *a korbán* gyakorlatáról szólva: „Remekül vetitek el Isten akaratát [annak érdekében], hogy

⁴⁶ Vö. Mk 10,28–30; komm. 600–601.

⁴⁷ A Mt 17,27-ben leírt csodatörténet hitelenségét már enyhén szólva furcsa volta is mutatja – ámbár az is lehet, hogy eredetileg csodatörténet nélkül ez állt ott: „De hogy meg ne botránkoztassuk őket, fizess nekik egy sztatért magamért és érted!” –, de még inkább a következő megfontolás: Az, hogy a botránkyeltéstől való félelmében Jézus visszavonja merész döntését, amelyet az imént igazolt Istenhez fűződő újfajta viszonyával, tökéletesen ellentmond prófétai fellépésének (vö. Lk 6,46–47.49 és különösen Mt 15,12–14a). Viszont a templomadóra mondott elvi „nem”-et taktikázásból gyakorlati „igen”-né változtatni, ez alighanem nagyon is megfelelt bizonyos zsidókeresztény csoportoknak, amelyek nem akarták megbotránkoztatni zsidó környezetüket. Megerősíti ezt az állításunkat, hogy hasonló motivációból hasonló változtatást hajtottak végre egy másik jézusi mondáson is, és a „nem böjtöléstől” (Mk 2,19) visszatértek az „újbóli böjtöléshez”. (Mk 2,20; vö. fönt, 37. láb.)

⁴⁸ Az ítélet (*kriszisz*) elsődlegesen az ítélés/megítélés folyamatát jelenti, a *döntést* arról, mi helyes, mi helytelen – mégpedig *Isten* döntését, akkor is, ha ő nincs külön megnevezve (vö. Lk 11,32; Mt 5,21–22 helyes fordításban: „Hallottátok, hogy Isten azt mondta a régi-eknek: Ne ölj!... Én viszont azt mondom nektek, hogy mindenkire ítélet vár, aki csak haragszik is a testvérére”; itt a „mondatott” *passivum divinum*, vagyis Isten határozatáról, erkölcsi „ítéletéről” van szó). Ennek megfelelően „Isten szeretetén” *Istennek* az ember iránti szeretetét – mint mércét – kell érteni (nem pedig az ember Isten iránti szeretetét).

⁴⁹ Vö. Mk 7,8–9.13; 10,5–6; 10,18–19.

⁵⁰ Vö. Mt 9,13; 12,7.

megőrizhessétek a ti [saját] hagyományaitokat. Mózes ugyanis azt mondta: »Tiszteld apádat és anyádat!«... Ti viszont azt mondjátok: »Ha valaki azt mondja apjának vagy anyjának: Korbán – vagyis áldozati adomány – az, amivel hasznodra lehetnék«, [akkor már] nem engeditek meg, hogy az illető bármit is tegyen apjáért vagy anyjáért. Így helyezitek hatályon kívül Isten szavát hagyományotok révén, amelyet ti magatok tettetek hagyománnyá”⁵¹ (Mk 7,9–13). – A *korbán* „intézményével” a farizeusok és az írástudók (Mk 7,5) zseniális trükköt eszeltek ki arra, hogyan játszhatják ki Isten akaratát – Istenre hivatkozva: Ha valaki „korbánnak”, a templomnak szánt áldozati adománynak minősítette azt, amivel (idős) szüleit kellett volna segítenie, akkor mentesült a szülők támogatását előíró 4. parancsolat hatálya alól, s ráadásul élete végéig használhatta a szóban forgó javakat, minthogy azok csak saját halála után szálltak át a templomra! „Mellesleg” az effajta adományok igen hasznosak voltak a templom gazdasági bázisa és mindazok számára, akik a templomból éltek.

Mielőtt rátérnénk Jézus kultuskritikájának utolsó, legkeményebb mozzanatára, megemlítjük az iménti bírálat egy másik változatát, amellyel két, lényegében azonos helyzetben találkozunk (Mk 7,1–8 és Lk 11,37–41 – ez utóbbit „sűríti” Mt 23,25–26). Farizeusok és írástudók szemére vetették Jézusnak, hogy étkezés előtt nem végezte el a szokásos szertartásos kézmosást, és ezzel megsértette a **kultikus tisztasági**⁵² **előírásokat**. Márknál Ézsaiást (29,13) idézve válaszol Jézus, „hiábavaló istentiszteletnek” nevezi a kultikus tisztaság megtartását, és a korbánnal kapcsolatban is elhangzott kritikáját fogalmazza meg: „Isten akaratát figyelmen kívül hagyjátok, és [helyette] emberek hagyományához ragaszkodtok” (8. v.). A Lukács által közölt jelenetben azt is megmondja, hogy e hamis tisztaság helyett hogyan lehet eljutni az igazi tisztaságra: „Adjátok oda a tálban lévőket”⁵³

⁵¹ A mondat második fele a szokott fordítások szerint („amelyet áthagyományoztatok”) főlölesleg ismétlés; az eredeti, valóban nem könnyen fordítható kifejezés (*hé paredókate*) értelmét így fogalmazhatjuk meg: Isten akaratát oly módon helyezitek hatályon kívül, hogy saját „áthagyományozásokkal” azt teszitek szent „hagyománnyá”, amit akartok. (A szóban forgó kifejezésben a *hé* a vonatkozó névmás módhatározói részes esete.)

⁵² Nem a fizikai tisztaság, a higiéné kérdéséről van itt szó, hanem az ún. kultikus tisztaságról, arról, hogy mi az, ami összefér, vagy nem fér össze Isten tisztaságával, szentségével, azaz lényegileg arról, hogy mitől válik az ember tisztává, értékessé, vagy értéktelenné Isten szemében, teológiai megfogalmazásban: „mitől igazul meg?” (A „tiszátalan”-nak megfelelő görög *koinosz* = közös szó arra utal, ami a hamis isteneket szolgáló „pogányokkal” közös, vagyis az igaz Istentől idegen, mondhatnánk úgy is, profán.)

⁵³ A kézmosás elhagyásának vádja nyomán Jézus itt a kultikus tisztaságmánia egy másik megnyilatkozását veti ellenfelei szemére: kínosan ügyelnek a poharak és tálak külső tisztaságára, és – a téma hitelesebb, mátéi változatában (23,25) – leleplezi, hogy ezek a tá-

adományként [a rászorulóknak], és íme, [rögtön] minden tiszta lesz számotokra!” (41. v.)⁵⁴

A kultusznak, az „istentiszteletnek” alighanem minden vallásban **az áldozatbemutatás** a „csúcsa”, a legfontosabb megnyilvánulása. Kultuszkritikájában Jézus ez ellen intézte a legkeményebb támadást.

Hallgatói bizonyára megdöbbenek már akkor is, amikor egy alkalommal így nyilatkozott: „Ha [áldozati] adományodat az oltárhoz viszed, és ott eszedbe jut, hogy testvérednek valami [panasza] van ellened, hagyd ott adományodat az oltár előtt, menj el,⁵⁵ *előbb békülj ki testvéreddel*, azután jöjj el, és vidd oda⁵⁶ adományodat!” (Mt 5,23–24) Tréfával fűszerezett, mégis sokkoló prédikációjával Jézus egyszerű igazságot akar belevésni hallgatói lelkébe: Istennel jóban lenni csak úgy lehet, ha békességre jutunk embertársainkkal, vagyis a kultikus engesztelő áldozat, amelyet embertársainkat megkerülve szeretnénk felajánlani neki, semmit sem ér.⁵⁷

lak ugyanakkor tele vannak azzal, amit másoktól raboltak el. (Ez a szemrehányás eredetileg aligha szólt a farizeusoknak és írástudóknak, mert rájuk egyáltalán nem volt jellemző a rablás, hanem inkább a vámosoknak, akiknél Jézus szintén gyakran vendégeskedett – őket viszont aligha izgatta a poharak és tálak kultikus tisztogatása. Ily módon ezek a szövegváltozatok rámutatnak az áthagyományozás folyamatának bonyodalmaira.)

⁵⁴ Márknál később a tisztátalanság/tisztaság gyökérmozzanataira is rámutat Jézus: „Semmi, ami kívülről megy be az emberbe, nem teheti tisztátalanná... Ami kijön az emberből, a teszi tisztátalanná az embert, ugyanis belülről, az ember szívéből jönnek elő a gonosz megfontolások” (7,17–21).

⁵⁵ Szó szerint véve Jézus hallatlan és lehetetlen dolgot kíván, hiszen az ember mégsem hagyhat ott egy levágott bárányt Jeruzsálemben, „az oltár előtt”, hogy közben elintézzon egy talán igen hosszadalmas ügyet (esetleges elutazás Galileába, tárgyalás az ellenféllel, visszatérés Jeruzsálembe); igencsak büzlene addigra az a bárány... De ami sokkal fontosabb: kultikus okokból engedélyezett volt az áldozatbemutatás megszakítása, de az embertársal való kiengesztelődés érdekében nem.

⁵⁶ Úgy látszik, az ellen nem tiltakozott Jézus, hogy a megtörtént kiengesztelődés jeleként fölajánljuk „adományunkat” Istennek. Mindazonáltal ez az „engedmény” feszültségben áll azzal, hogy Jézus megtiltotta tanítványainak a részvételt a templomi áldozatbemutatásban (Mk 11,15; Jn 2,16 – lásd alább), és egyetlen följegyzés sincs arról, hogy ő maga, vagy később a tanítványai részt vettek volna abban (vö. ApCsel 2,46; 3,1). Elképzelhető, hogy Jézus felfogása e tárgyban is változott az idők folyamán, mint néhány másikban (pl. a Sátánról, vö. Lk 22,31; 10,18 – komm. 1513. és 561. láb.), de könnyen lehetséges, hogy itt is a zsidókeresztények későbbi engedményéről, vagyis betoldásról van szó, vö. fönt, 37. és 46. láb.

⁵⁷ Ugyanezzel a meglepő igazsággal találkozunk már föntebb is, Mk 11,25-ben is (vö. 41. láb.), és ugyanezt az alapigazságot fejezi ki Jézus a Mt 25,40-ben: a szerető Isten azonosul a rászoruló emberrel: „Amit egynek tettetek a legkisebbek közül, velem tettétek.”

Még sokkalóbb lehetett az – bár egyáltalán nem a szokásos magyarázat értelmében! –, amit „*a templom megtisztításának*” szokás nevezni. Miről is van itt szó? „[Miután] megérkeztek Jeruzsálembe, és bement a templomba, elkezdte kiutasítani⁵⁸ azokat, akik eladtak és vásároltak templomban”⁵⁹ (Mk 11,15)⁶⁰; értelemszerűen ide kell beszúrnunk a Jn 2,16b-ben megőrzött felszólítást: „Ne tegyétek Atyám házát üzletközponttá!”, majd következhet⁶¹ a bibliai hivatkozás:⁶² „Nincs-e megírva, hogy »az én házamat a kérés házának nevezik majd minden nép számára«? (Mk 11,17)”

Az 57–59. lábjegyzetben foglaltak alapján olyan történést kell feltételeznünk, amely tettekben is megnyilvánuló, látványos rendzavarás volt, de semmiféle nagyobb csődületet, tömegjelenetet nem váltott ki, és nem jelentett fizikai erőszak-alkalmazást emberekkel szemben, sőt valószínűleg állatokkal szemben sem. Konkrétan a következőképpen gondolhatjuk el: Jézus felszólította a templomudvaron árusító és vásárló embereket, hogy hagyják abba ezt a tevékenységet, és vigyék el onnét állataikat; ehhez fűzte hozzá tanítását (Jn 2,16b), és jelképesen, vagy szavainak tényleges nyomatékosításául (az állatok vezetésére

⁵⁸ A kritikus „*kidob*” (*ekballein*) ige összes előfordulásait megvizsgálva állíthatjuk, hogy ez csak a legkritikább esetben jelent erőszakos vagy annak mondható magatartást (Mk 12,6; Lk 4,29; Jn 9,34), különben pedig sok jelentésű szó, főképpen a „démonok kidobására/kiűzésére” vonatkozik (rengeteg helyen), de van olyan értelme is, hogy „elővesz” (Mt 12,35; 13,52; Lk 10,35), „állatokat kienged” (Jn 10,4), „elküld, kiküld” (Mk 1,43; Mt 9,25), sőt kétszer teljesen pozitív értelemben Isten (Lk 10,2), ill. Isten Lelke az alanya (Mk 1,12; vö. Mt 12,28; Lk 11,20); van még egy, gyakran előforduló és az itteni szövegösszefüggésbe pontosan beleillő jelentése: „elvet, elutasít, kiutasít” (Mk 9,47; Lk 6,22.42; 13,28; Jn 6,37; 12,31). – Másfelől Jézusról feltételezhetjük, hogy nemcsak maga nem alkalmazott erőszakot, hanem olyasmit sem tett, ami másokat erre ösztönözhetett volna. (Ilyen a pénzváltók asztalainak felborogatása; még a „legerőszakosabb” leírást adó János is azt mondja: „A galambárosokhoz pedig így szólt: Vigyétek el ezeket innét”; Mk 11,15 második felét tehát nem tekinthetjük hitelesnek.)

⁵⁹ Csak a rendkívül problematikus János-szöveg mondja, hogy Jézus „kidobott mindenkit a templomból”, a szinoptikusok szerint „elkezdte kidobni/kidobta azokat, akik a templomban adtak-vettek” (konkrétan: a templom udvarán).

⁶⁰ Nyelvtanilag nem igazolható, hogy János szövegében a kötelekből font korbács használata az emberekre és az állatokra is vonatkozik, ellenkezőleg: meggyőzően alátámasztható, hogy „a juhokat is, meg az ökröket is” (*te... kai...*) az előző félmondatban található „mindenkit/mindeneket” (*pantasz*) értelmezése, kifejtése, tehát a korbácsos „kidobás” csak az állatokra vonatkozik, de nagy valószínűséggel rájuk is csak jelképes értelemben, mert tényleges kihajtásuk a zsúfolt templomtérről fizikai képtelenség lett volna.

⁶¹ Mk 2,17.

⁶² Ézs 56,7.

szolgáló kötelekből font) korbáccsal az állatok *felé* sújtott, vagy éppen csak megcsattogtatta azt.

Vagyis rövid időn belül (a számaron lovaglás és a fügefával „beszélgetés” után) harmadszor van dolgunk *jelképes prófétai cselekedettel* (vö. Jer 19,1.10–13), a templomi üzemmel szembeni demonstrációval, amelyet nyugodtan nevezhetünk forradalmi, de erőszakmentes tettnek (ahogyan az volt a szombatra vonatkozó törvények többszöri áthágása is a zsinagógai rendszerrel szemben).⁶³

Semmi fogódzópont sincs annak feltételezéséhez, hogy Jézus az üzleteléssel kapcsolatos csalásokat akarta volna elítélni. Csupán a templom(udvar)on kívülré szorítani a kereskedést, nem lett volna értelme, főleg ezzel a módszerrel. Mk 7,1–23 és Mt 5,23–24 fényében kizárhatjuk Jézus „kultikus tisztaság iránti buzgóságának” lehetőségét is. Ha csak morálisan vagy kultikusan megreformálni/megtisztítani akarta volna a templomi áldozatbemutatást, ehhez joga lett volna, mint minden törvényhű rabbinak, a vallási hatóság azonban olyan rettenetesnek értékelte eljárását, hogy felhatalmazásának bizonyítékát követelte (Mk 11,28).

Egyetlen értelmes magyarázat marad: Jézus nem megtisztítani, hanem *megszüntetni* akarta az áldozati állatokkal folytatott kereskedést (és a részben ennek a szolgálatában álló pénzváltást). Csakhogy áldozati állatok (vagy más „áldozati adományok”) nélkül nincs kultikus áldozat, így hát ez azt jelenti, hogy *magukat a kultikus áldozatokat* akarta megszüntetni,⁶⁴ mert azok egyfajta cserekereskedelmet jelentenek az ember és Isten között – Isten országában, a szeretet rendjében pedig nincs helye ilyesminek, csak a kérésnek,⁶⁵ ahogyan egyetlen valamirevaló családban sem üzleti alapon és módon nyújtják egymásnak a szolgálatokat.⁶⁶

Megerősíti, és a lehető legsokkolóbb módon fejezi ki az imént mondottakat Jézusnak **a templom jövőjére** vonatkozó mondása: „Semmiképp sem hagyatik [itt] kő kövön, amely le ne romboltatna majd.” (Mk 13,2) A talán körülményes-

⁶³ Ez közvetve tiltakozás volt az áldozatbemutatásból bőséges hasznot húzó templomi arisztokrácia és főpapság uralma ellen (és talán a megszálló római uralom ellen is, hiszen a főpapot csak Róma „előzetes hozzájárulásával” lehetett megválasztani).

⁶⁴ Értelmezésünk mellett szól nemcsak Jézus több más megnyilatkozása (Mk 13,2; 14,58; Jn 2,19; 4,21.23), hanem a jeruzsálemi ősgyülekezetnek az a gyakorlata is, hogy – legalábbis a fennmaradt hagyományok szerint – csak az ima-istentiszteleteken vettek részt a jeruzsálemi templomban, a kultikus áldozatok bemutatásában nem.

⁶⁵ Lásd fönt, 19–20. láb. – A görög *proszeukhé* kérést és imádkozást is jelent; Mk 11,15 és Jn 2,16b témájához az előbbi, Mk 15,16–17 témájához (lásd lejjebb) az utóbbi jelentés illik jobban.

⁶⁶ Az Istennel folytatott cserekereskedelmet megtestesítő kultikus áldozatoktól természetesen meg kell különböztetni az ember szeretetből fakadó és semmit sem követelő önátadását, amit a vallási nyelvezet gyakran szintén „áldozatnak” nevez.

nek ható szó szerinti fordítás a helyes értelmezést szolgálja, a szenvedő szerkezet ugyanis mindkét esetben *Isten* cselekvésére utal (*passivum divinum*), vagyis: „Isten nem hagy [itt] követ kövön, amelyet le ne rombolna majd”, magyarul: Isten tervében, Isten szándéka szerint ez a templom voltaképp nem létezik már, ő minden követ lerombolja majd!

Részletesebben: Jézus élesen szemügyre vette a „templomi üzemet” (Mk 11,11), és átlátta annak *istenellenességét*, akár az áldozatbemutatással kapcsolatos üzletelés (Mk 11,15), akár a templomkincstár dolgában (Mk 12,41–44.40). Átlátta, hogy a templomi kultusz, vagy tágabban: a kultusz által jelképezett vallás az Istenbe vetett bizalom helyett az Istennel folytatott üzletelésre (Mk 11,15), Isten akaratának megcselekvése helyett Isten megvesztegetésére (Mt 9,13),⁶⁷ az emberekkel való megbékélés helyett az isteni bocsánat elnyerésének technikáira nevel (Mt 5,23–25). Nem volt hát nehéz arra a *következtetésre* jutnia, hogy *ezt* a kultuszt, *ezt* a vallásosságot Isten el akarja törölni,⁶⁸ az Ő szemében mindez már a múlté.⁶⁹

Ezért küzdött Jézus maga is e vallásosság ellen, nemcsak *tanításával*, hanem azzal is, hogy meg akarta ingatni e vallás *pénzügyi* alapjait a templomadó megtagadásával (Mt 17,24–26), a papságnak jól jövedelmező „korbán” (Mk 7,9–13) és az áldozati adás-vétel (Mk 11,15) istenellenesnek nyilvánításával, valamint a szegények adományaiból (is) élő papságnak címzett súlyos figyelmeztetéssel (Mk 12,40).⁷⁰

Mielőtt rátérnénk tanulmányunk utolsó alpontjára, érdemes tudatosítanunk Jézus sokszoros kultuszkritikájának *vissza-visszatérő jellegzetességét*, amelynek két összetevője van: a) Az általa bírált vallásosság/vallásgyakorlás mindig közvetlenül *Istenre* irányul (a szó legtágabb értelmében vett „istentiszteletet” jelent):

⁶⁷ „Tanuljátok meg, mit tesz az: Irgalmasságot akarok, nem pedig áldozatbemutatást!” (vö. Hós 6,6)

⁶⁸ Úgy tűnik, a – magukat Jézustól eredeztető – keresztény egyházak semmit sem okultak Jézus e tanításából, mert a katolikus egyház mindmáig „Jézus keresztáldozatának vértelen megújítását” végzi a miséken, a protestáns egyházak pedig „Jézus helyettesítő keresztáldozatát” ünneplik istentiszteleteiken.

⁶⁹ Szó sincs tehát a jeruzsálemi templom fizikai lerombolásának „megjövendöléséről”. Ezt megerősíti, hogy Jézustól idegen volt mindenféle apokaliptikus találgatás (vö. Lk 13,23–24; 17,20–21; Mk 13,3–4.9a.28–29).

⁷⁰ A pontosság kedvéért hozzá kell tennünk: Úgy tűnik, Jézusnak csak az áldozati kultusz, ill. az általa jelképezett vallásosság ellen volt kifogása, „a kérés/az imádkozás minden nép számára nyitva álló házaként” (Mk 11,17) felfogott „istentiszteleti hely” ellen azonban nem, mint ahogy a zsinagógába is eljárt, amíg csak tehette, és soha nem emelt szót annak léte ellen.

imádság, templomadó, tized, fogadalmi adomány (korbán), kultikus tisztaság, áldozatbemutatás – ehelyett a helyes *emberi* kapcsolatokat kéri számon: a megbocsátást, az irgalmasság gyakorlását és a rászorulókat megsegítését. b) A „helyes emberi kapcsolatok” az esetek túlnyomó többségében *az anyagi javakkal, a pénzzel* függnék össze: nem szabad „felélni az özvegyek házáat”, nem kell megfizetni a kötelező templomadót, tized fizetése helyett az Isten mércéje szerinti szeretetet kell gyakorolni, a templomnak nyújtott fogadalmi adomány (korbán) helyett az idős szülőket kell támogatni, a kultikus tisztaság ápolása helyett „a tálban lévőket” oda kell adni a rászorulóknak, áldozatbemutatás helyett az irgalmasságot kell gyakorolni.⁷¹

E kettős jellegzetesség láttán az ember hajlamos azt gondolni, hogy a helyes vallásosság Jézus szerint lényegében két dolgot jelent: a megbocsátás gyakorlását és a rászorulókat anyagi támogatását.

A vallási politika kritikája

Vallási politikán itt a *vallási alapon folytatott politizálást* értjük, a politizálást inkább a szó hétköznapi, mint szigorú értelmében véve, vagyis az uralkodók hatalomgyakorlásaként felfogott politikáról inkább csak elvi szempontból esik majd szó, a gyakorlati politikai (jellegű) tevékenységet inkább a nép körében figyelhetjük majd meg – s mindezt „negatív fényben”, Jézus kritikus szemléletében.

Az élre Jézus híres-hírhedt szállóigévé vált, elvi jelentőségű mondása kívánczik: „Ami megilleti a császárt, [azt] adjátok meg a császárnak, viszont ami megilleti Istent, [adjátok meg] Istennek!” (Mk 12,17)

A mondás első felének lényege: A *császár nem versenytársa Istennek*, következőképpen mindazt, ami megilleti őt, jó lelkiismerettel megadhatjátok neki, mert ezzel semmit nem vesztek el Istentől, és adjátok is meg neki ahelyett, hogy lázadoznátok ellene!⁷² A mondás második felének mondanivalója: Az *elsődleges*

⁷¹ Mt 9,13 – vö. Mt 25,35–36!

⁷² Ez nagyon súlyos üzenet volt az adófizetést bojkottáló zelótáknak és minden „igaz zsidó hazafinak” – de semmiképp sem jelenti azt, hogy a császárnak, vagyis az államhatalomnak *bármit és mindent* meg kell adni, amire csak igényt tart, akár az adózást, akár valami mást illetően, hanem csupán azt kell, „ami megilleti” (ennek tartalmát esetről esetre kell konkretizálni).

az,⁷³ hogy *megadjuk Istennek*, ami Őt megilleti!⁷⁴ (Mindenki másnak pedig csak annyit, ami ezután még „megmarad”, vagyis ami ebből következik, illetve ezzel nem áll ellentétben.)

Útmutatásával Jézus – az ókori világban gyakorlatilag ismeretlen módon – egyfelől *szétválasztotta* a politikát és a vallást, másfelől – teljes ellentétben Pállal (Róm 13,1–7) – *megszüntette* az uralmi struktúrák misztifikálását és abszolútlizálását.⁷⁵

Ebből az alapállásból is következik Jézus válasza, amelyet két tanítványa, Jakab és János kérésére ad. A kérés így hangzott: „Add meg nekünk, hogy egyikünk jobboldon, másikunk balodon üljön a te dicsőségemben!” A válasz pedig: „...a jobboldon vagy baloldon ülést megadni nem az én ügyem.” (Mk 10,37.40)

A Zebedeus-fiak kérelme mögött az a várakozásuk áll, hogy Jézus a saját, Dávid modellje szerinti messiási uralmát⁷⁶ fogja megvalósítani Jeruzsálemben. Fejükbe vették ugyanis, hogy bizonyára ő a Messiás (Mk 8,29), s most a várt messiási birodalom legfőbb miniszteri helyeire pályáznak „a király jobbán és balján”. Jézus határozottan közli velük, hogy nem kínálhat nekik díszhelyeket és hatalmi pozíciókat egy eljövendő messiási birodalomban. Ennek oka egyszerű: ***nem lesz semmiféle jézusi uralom (baszileia szu)***, sem Jeruzsálemben, sem „egy

⁷³ Jézus válaszában második fele *nem* mellérendelten áll az első mellett – mintha bármit is mellé lehetne rendelni Istennek, és lehetséges lenne „két úrnak szolgálni” (vö. Mt 6,24) –, hanem annak tökéletes fölrendelten, mint az a nézőpont, amelyből az adózást és minden más kérdést is tekinteni kell. Tudományosan fogalmazva: Mk 12,17 hermeneutikai horizontja Mt 6,24.

⁷⁴ Jézusnak ezt nem kellett külön meghatároznia, hiszen minden zsidó tudhatta, mert ezt tartalmazta a „főparancs”: szeretni őt minden képességünkkel (Mk 12,29–30). Pontosításként legfeljebb annyit tett hozzá, hogy az Isten iránti szeretettől *elválaszthatatlan* az emberek iránti szeretet, Isten egyetemes, azaz *mindenkit* megmenteni kívánó akaratának teljesítése (Mk 12,31).

⁷⁵ Felfogása mögött annak az *Istennek* a képe áll, aki a) *nem köthető többé* (mint a nemzeti istenek) egy néphez és földterülethez (Jézus Istene „Izrael Istene” marad ugyan, de nem kizárólagosan: Ő azt akarja, hogy a templom „minden nép számára nyitott ház” legyen: Mk 11,17); b) *éppoly kevésbé azonosul* Dávid vagy egy Dávid-utód szakrális zsidó királyságával (vö. Mk 8,29–30; 12,35–37), mint a szakrális pogány Római Birodalommal; c) *nem a politikai-evilági terület „mellett”* akar egy elhatárolt, paradicsomi „Isten országát” létrehozni, hanem éppen e konkrét világ adottságai „közepette” akar fokozatosan „uralomra jutni” („Jöjjön el a te országod!”), akarja a maga szeretetmintájára áthatni és átalakítani a világot, mégpedig d) olyan *emberek által*, akik annak „megadására”, megvalósítására törekcsenek, ami „megilleti Istent.” („Legyen meg a te akaratod!”)

⁷⁶ Vö. Mt 20,21: *en té baszileia szu* = a te királyságodban; a „dicsőség” ennek a királyságnak a dicsősége.

eljövendő világkorszakban”, sem a túlvilágon, mivel Jézust kizárólag *Isten* „uralmának” (*baszileia tu theu*), „a szeretet országának” megvalósulása érdekl, abban pedig semmiféle emberi uralomnak nincs helye. (Lásd Mt 23,9.8; Lk 22,25–27.) Ha lenne Jézusnak (bármikor, bárhol) valamilyen „királysága, országa, uralma”, akkor megilletné őt a hivatalok osztogatása, de neki „nincs ilyen ügye”.⁷⁷

Az előbb tárgyalt két helyen is jelen volt már *a messiási problematika*,⁷⁸ de Jézus kifejezetten is reagált erre, egyrészt általánosságban, másrészt konkrétan a saját személyére vonatkozóan.

Általános jellegű állásfoglalása így hangzik: „Hogyan mondhatják az írástudók, hogy a Messiás Dávid fia?”⁷⁹ Hiszen maga Dávid mondta a szent Lélek által:⁸⁰ »Így szólt az Úr az én uramhoz: Ülj a jobb kezem felől, amíg ellenségeidet lábad alá vetem!« Maga Dávid mondja őt »urának« – de [akkor] hogyan fia neki?” (Mk 12,35–37)

Kétségtelenül a nagyon nehezen értelmezhető részek közé tartozik ez a néhány mondat. Született is számos magyarázati próbálkozás; legvalószínűbb jelentése nézetünk szerint a következő: Rámutatva az isteni sugalmazásának tartott zsoltárszöveg belső ellentmondására („a Dávid-fia Messiás ura Dávidnak”), Jézus arra világít rá, hogy „a szent Lélek által szóló” Dávid tévedett, mert **semmi-féle messiás** – vagy legalábbis dávidi stílusú, harcos politikai messiás – **nem létezik**, hiszen Isten maga az egyetlen „úr” (vö. Mk 12,29!), és ezért az általa akart „világrendben”, a szeretet rendjében (= Isten országa) semmiféle emberi uralom-

⁷⁷ Az imént említett *tartalmi* érvek mellett a folytatás – „...hanem [azok részesülnek majd benne], akiknek [Isten] elkészítette” – egyenetlen *stilisztikai* kapcsolódása is a mellett szól, hogy ez *nem* Jézustól származik, hanem egy kora keresztény apokaliptikus elképzelést vittek bele Jézus válaszába (vö. Mt 19,28 és főként Lk 22,29–30), így akarva enyhíteni annak határozottságát, s azt sugallva: „Most nem uralkodhattok velem, de később majd igen, ha Atyám megadja nektek.”

⁷⁸ A „messiás” cím több értelmet is hordozott (prófétai, papi, királyi messiás), Jézus korának közgondolkodásában azonban (és itt éppen erről van szó!) harcos politikai szabadítónak számított: azt várták tőle, hogy megszabadítja Izraelt a „pogány” római elnyomástól.

⁷⁹ A „Dávid fia” kifejezés utalhatna a biológiai leszármazásra is, itt azonban inkább a szellemi rokonságot-hasonlóságot-utódlást fejezi ki (vö. Mk 10,47–48; 11,10), annál is inkább, mivel a vér szerinti leszármazás még nem akadályozta annak, hogy trónra lépésével a fiú esetleg apjának urává váljék.

⁸⁰ Azaz „isteni inspirációra”. Mivel azonban Jézus itt épp az idézett dávidi gondolat ellentmondásosságát és ezáltal érvénytelenségét emeli ki, értelemszerűen be kellene toldani: „*állítólag*” (a szent Lélek által), ami aztán azt is jelentheti: Dávid vélte úgy, hogy a szent Lélek sugallatára, de azt is, hogy mások vélik úgy (pl. az írástudók) – vagy mindkettőt.

nak nincs helye, fegyveres felszabadító harcnak pedig a legkevésbé (vö. Mk 10,40!).⁸¹

A *konkrét*, saját személyére irányuló messiási várakozásokat pedig a lehető legkeményebben utasította vissza. Tanítványaihoz intézett kérdésére Péter „kivágja az adu ászt”: „Te vagy a Messiás!” Márk még elfogulatlanul közli Jézus nyers reagálását, amelyet Lukács már módosít (9,21), Máté pedig egészen az ellenkezőjére fordít (16,17–20): „Erre keményen rájuk szólt, hogy senkinek se beszéljenek őróla.” (Mk 8,29–30)

Ez azt jelenti: Jézus sehogyan sem foglalt állást Péter véleményével kapcsolatban! Már csak a messiási cím (elvi) többértelműsége miatt sem válaszolhatott egyszerű igennel (még utalásszerűen sem), de azért sem, mert a közgondolkodásbeli értelmezést határozottan vissza kellett volna utasítania; ráadásul – ahogy az előbb láttuk – mindenfajta messiásvárast elutasított; állást nem foglalását tehát ***semmiképp sem lehet Péterrel egyetértésként értelmezni***. Megerősíti ezt, hogy Péter nyilvánvalóan igenlést várt Jézustól (ahogyan ezt Máté 16,17 majd betoldja), mint ahogy az evangélium első olvasói is, akik már Messiásnak tartották Jézust. Az evangélium feliratának tanúsága szerint (1,1) Márk is annak tartotta; ha tehát tudott volna olyan hagyományról, amely szerint Jézus egyetértett Péter felfogásával, aligha hallgatta volna el! (Írói tisztessége elismerést érdemel!) Jézus csak annyit mond itt, hogy „senkinek se beszéljenek őróla” (*médeni legószin peri autu*):⁸² A tanítványoknak *nem* Jézus személyét kell igehirdetésük közép-pontjába állítaniuk, *hanem* Jézus Istenről és az Ő országáról szóló *üzenetét*, és azt tetteikkel is hitelesíteniük kell (vö. Mk 6,12–13).

Magyarázatunk hitelességét a szóban forgó jelenet folytatása teszi egészen nyilvánvalóvá: Jézus hideg zuhannyal akarja lerombolni tanítványai messiási illúzióit, ezért várható szenvedéséről kezd beszélni: „Az emberfiának sokat kell szenvednie...” „Erre Péter magához vonta őt, és kezdett keményen beszélni vele. Ő azonban megfordult, ránézett tanítványaira, keményen rászólt Péterre, és azt

⁸¹ Ez az értelmezés megfelel annak, hogy Jézus máskor is feltárta a próféták tévedéseit (pl. Mk 9,4-8.12–13; Mt 11,11). Ha viszont ez az értelmezés a helytálló, akkor Lk 4,18-ban „az Úr kent föl engem” nem jelent messiási mivoltot, hanem csak az isteni küldetést emeli ki, amit Jézus nem egyszer hangsúlyozott. – Egy valami egészen biztos: Jézus érvelésének lényege, hogy elhatárolódik a korabeli messiási várakozásoktól.

⁸² Lukács azt írja: „Felszólította őket, hogy senkinek se beszéljenek erről”, vagy „senkinek se mondják el ezt” (9,21: *médeni legein tuto*), és ezzel ugyanazt sejteti, amit Máté nyíltan megfogalmaz: „Rájuk parancsolt, hogy senkinek se mondják el, hogy ő a Messiás” (16,20: *hoti autosz esztin ho khrisztosz*).

mondta: »Menj innen mögém, Sátán!⁸³ Mert **nem Isten [gondolatai]** járnak a fedjedben, hanem az emberekéi!«” (Mk 8,31–33)

Hogy mit jelenthetett Péter kemény beszéde, hitelesen értelmezi Máté evangélista: „Irgalom neked [Isten legyen irgalmas hozzád / Isten irgalmas lesz hozzád], uram! Ilyesmi nem történhetik veled.” (16,22) A bevett ószövetségi gondolkodás alapján Péter úgy gondolja, hogyha egyszer Jézus a Messiás, Isten Fölkentje, akkor nem érheti üldözés, szenvedés, s főképp nem erőszakos halál, hiszen Isten „vigyáz az övéire, megkíméli őket az ilyesmitől”.⁸⁴ Ezek azonban Jézus szerint nem Isten gondolatai, hanem emberekéi, vagyis tévesek: az is, hogy Jézus a Messiás, és az is, hogy Jézus nem szenvedhet erőszakos halált!

Megemlíjtük még, hogy tanulságosan vetődik föl a messiási problematika *Keresztelő János és Jézus viszonylatában* is (Lk 7,18–23).

János elküldi két tanítványát Jézushoz, ezzel a kérdéssel: „Te vagy-e »az, aki majd eljön«, vagy mást várjunk?” – János érdeklődése erre az „eljövendő” Messiasra⁸⁵ irányul: „Te vagy-e az?” Ez azonban valójában nem pozitív tartalmú kérdés, sokkal inkább kérdésbe öltöztetett, csodálkozással és kétkedéssel teli *kritika*, elutasítás (vö. 23. v!), de legalábbis várakozó álláspontra helyezkedés: „Te nem lehetsz a Messiás!” Hiszen eltérő istenképével és gyakorlatával, azzal, hogy Isten feltétlen és korlátlan jóságát hirdette, illetve asztalközösséget tartott a bűnösökkel, Jézus az ellenkezőjét képviselte János szigorúságának és elvárásainak.

Jézus ügyet sem vet arra, hogy igazolja János számára: valóban ő a Messiás (ez érthető, hiszen – ahogy az imént láttuk – nem tartja magát annak), hanem Ézsaiás prófétára tett utalásokkal⁸⁶ arra mutat rá, hogy Isten mit cselekszik általa *most*, s hogy Isten egészen más, mint amilyennek János gondolja őt Kumrán szellemében, majd a kérdésbe öltöztetett kritikára **kritikus üzenettel válaszol**: „Jó annak, aki nem tántorul el tőlem.” Ez *meghívás és buzdítás* egykori Mestere számára: „Alakítsd át gondolkodásodat, és – látván-hallván, miket viszek végbe Isten erejéből – ismerd el, hogy Isten nem bosszúálló bíró, hanem mindenkit

⁸³ Ha nem akarunk átlépni a fantázia birodalmába, és hűségesek akarunk maradni annak a Jézusnak a szellemiségéhez is, aki senkit sem minősített ördöginek (ezt csak Jn 6,70 és 8,44 fogta rá), akkor ezt a megszólítást csak így értelmezhetjük: „A Sátán beszél belőled!”

⁸⁴ Vö. Bölcsesség könyve 2,10.18: „Bánjunk el a szegény igazzal...! Mert ha az igaz [ember] Isten gyermeke, akkor Isten a pártjára kel, és kiszabadítja ellenségei kezéből.”

⁸⁵ Vö. Mt 3,10–12; Lk 3,16–18.

⁸⁶ Ézs 29,18–19; 35,5–6; 61,1.

szerető Atya! Meglátod, valóban jó annak, aki nem utasít el engem, hanem általam a valódi Istenhez csatlakozik!”⁸⁷

A történet folytatásában Jézus, bár csupán rejtett utalással, de *a nép messiásvárására is reagál*: „Mi célból mentetek ki a pusztába?... Azért, hogy prófétát lássatok?... Mondom nektek: Asszonyok szülőttei között senki sem nagyobb Jánosnál, de aki a legkisebb Isten országában, az nagyobb nála” (Lk 7,24–28).

Ha az „Azért, hogy prófétát lássatok?” kérdés folytatását – „Igen, mondom nektek, prófétánál is nagyobb” – a szentírásmagyarázók egyöntetű véleményét követve úgy akarnánk értelmezni, mintha Jézus azt mondta volna, hogy János a prófétáknál is nagyobb valaki, akkor egyrészt Jézust *ellentmondásba kevernénk* önmagával,⁸⁸ másrészt figyelmen kívül hagynánk, hogy a görög szövegben *hiányos mondatról* van szó, amelyet – a megelőző kérdések miatt (háromszoros „Mi célból mentetek ki?”) – nem lehet így érteni: „Mondom nektek, hogy prófétánál is nagyobb [látatok]”, hanem csak így: „Igen, azért mentetek ki, hogy prófétánál is nagyobb [lássatok].” De ki nagyobb még a prófétáknál is? Kéznefekvő: a Messiás – és maga Lukács evangéliuma tanúskodik arról, hogy valóban így vélték: „A nép feszülten várakozott, és valamennyien azt fontolgatták szívükben, hátha maga János a Messiás” (3,15); ezt János evangéliuma is megerősíti! (1,19–27)

Tehát Jézus *nem erősítette meg a nép messiási elképzelését* sem, hanem egyrészt elismerte Keresztelő János nagyságát,⁸⁹ másrészt viszont elképesztő keménységgel azt állította, hogy Isten országának legkisebb tagja is nagyobb Jánosnál (és ezzel azt is, hogy János – legalábbis objektíve – kívül van Isten országán). Jézusnak ez az értékítélete érthetővé válik, ha tudatosítjuk, hogy a Jézus által hirdetett „Isten országa” az igazságosságot felülmúló, *határtalanított szeretet* vilá-

⁸⁷ Vö. Mk 1,15; Lk 7,28b; 11,20.

⁸⁸ Vö. pl. Lk 7,22–23; 7,28; 16,16.

⁸⁹ A keleties beszédmód kedvelte a túlzó, nagy hévvel előadott dicséreteket – tehát Jézus mondasát nem szabad szó szerint értenünk, mintha az egész addigi történelem legnagyobb alakjának tartotta volna Keresztelő Jánost, de kétségtelenül *rendkívül* nagyra értékelt: elképesztő aszkézisben megmutatkozó könyörtelen keménységét önmagával szemben (Mk 1,6), és óriási bátorságát és állhatatosságát a hatalmasokkal szemben (Lk 3,20; Mk 6,17–29), s hogy mindkettővel Istent akarta szolgálni. Iskolájában, amely a halálhoz hasonló alámerítetést célozta meg, követői megtanulhatták, hogy halálosan komolyan vegyék Istent és a megtérést.

ga,⁹⁰ János viszont mind istenképét, mind erkölcsiségét illetően megmaradt az igazságosság és a jog keretei között,⁹¹ akárcsak a tékozló fiú bátyja.⁹²

A messianizmus, a vallási alapon gyakorolt nemzeti felszabadítási politika⁹³ legszélsőségesebb és egyúttal *leggyakorlatiasabb képviselői* a zelóták, más néven szikáriusok⁹⁴ voltak, akiket Josephus Flavius „afféle jeruzsálemi rablóknak” nevezett,⁹⁵ és akik erőszakkal akarták lerázni a római igát. A tőlük való elhatárolódással Jézus végképp egyértelművé tette, hogy elutasítja a vallási alapon folytatott politizálást.

Ennek első példája: Egy alkalommal „hírt hoztak Jézusnak azokról a galileaiakról,⁹⁶ akiknek a vérét Pilátus egybemosta áldozati állataik vérével.⁹⁷ [Jézus] megfelelt nekik, mondván: »Ti azt gondoljátok, hogy ezek a galileaiak bűnösebbek voltak az összes [többi] galileainál, hogy ilyeneket szenvedtek el.⁹⁸ Mondom nektek: Semmiképpen! De ha meg nem tértek, valamennyien hasonlóan fogtok elveszni«” (Lk 13,1–3).

Válaszának első felében („Semmiképpen!”) Jézus szeretné kijózanítani honfitársait: Meg akarja szabadítani őket hagyományos istenképüktől, az „igazságos” és „megtorló” Isten képétől, amelynek értelmében Isten a jókat megjutalmazza, a

⁹⁰ Lásd Mt 5,20 és Lk 4,19; 6,32–36.

⁹¹ Lásd Lk 3,7–9.10–14.

⁹² Lk 15,25–32. A párhuzam egyúttal arra is rámutat, hogy az „Isten országán kívüli lét” nem szükségképpen végérvényes: csak addig tart, amíg az ünnepi lakomára bemenni nem akaró báty, illetve Keresztelő János meg nem tér a feltétlen és határok nélküli szeretet-höz. Mindenki számára ez a feltétele annak, hogy „bemehessen Isten országába” (vö. Mk 1,15; Mt 5,20; Lk 13,24).

⁹³ Vö. 77. láb.

⁹⁴ A latin *sica* jelentése: rövid, görbe tőr. – Tisztában vagyunk a két név (zelóták, szikáriusok) azonosításának bizonytalanságaival, de az egyszerűség kedvéért ennél maradunk.

⁹⁵ Antiquitates Judaicae 20, 185–188; De bello Iudaico 2, 254–256. – Vö. Mk 11,17: „... rablók barlangjává tettétek”; Mk 14,48: „...mint valami rabló ellen, úgy vonultatok ki törökkel és dorongokkal, hogy elfogjatok.”

⁹⁶ A legtöbb lázadás Galileából indult ki, ezért a galileaiak általánosságban zelótáknak számítottak.

⁹⁷ A zelóták terrorista módszerek alkalmazásával (is) akarták megszabadítani Izraelt a „pogány” római uralomtól, például kihasználták a zarándokok nyüzsgését a jeruzsálemi templom udvarán, s a tolongásban törrel leszúrták a rómaiak feltételezett barátait, kollaboránsait. A közeli Antónia-várban tanyázó rómaiak válasza aztán véres megtorlás volt.

⁹⁸ Jézus nyilván jól ismerte a zelótákkal rokonszenvező kortársai felfogását, nevezetesen azt a véleményüket, hogy Isten nyilvánvalóan csak azért engedte meg ezt a vérfürdőt, mert a szóban forgó „galileaiak”, vagyis zelóták bűnösebbek voltak, mint a többi zelóta, és ezért kellett elszenvedniük az erőszakos halált, mintegy Isten büntetéséeként.

rosszakat megbünteti. Vagyis Isten nem olyan, amilyennek a hírhozók képzelelik.⁹⁹ Ez azt is jelenti, hogy a Pilátus által lemészárolt zelóták Jézus szerint nem voltak bűnösebbek, mint a többi zelóta.

Válaszának második fele – az iméntiekből következően – nem jelentheti azt, hogy „Ha meg nem tértek, Isten titeket is megbüntet” (akár e világi csapással, akár túlvilági kárhoyzattal), hanem csak ezt: „Ha ti, akik rokonszenveztek a lemészárolt zelótákkal,¹⁰⁰ azonosultok az ő felfogásukkal, céljaikkal és módszereikkal, nem tértek meg, nem változtatjátok meg gondolkodásmódotokat és viselkedése-tetek,¹⁰¹ azaz **ha meg nem tértek a zelótizmusból**, akkor **ugyanúgy fogtok elveszni**, azaz konfliktusba fogtok keveredni Pilátussal (Rómával), és ugyanúgy le fog(nak) mészárolni titeket.”¹⁰²

Jézus ezzel megadta az általa szükségesnek tartott „megtérés”, vallási és politikai gondolkodás-átalakítás irányát és tartalmát is: a személyválogatást nem ismerő Istenhez, illetve az *ellenségszeretetre* kell megtérni (vö. Mt 5,45).¹⁰³ Ily módon Jézus elutasított minden, mégoly vallásos nacionalizmust (de a hazafiságot nem, lásd alább Lk 19,42), és természetesen minden „szent háborút” is; másfelől az ellenségszeretet útját nemcsak Istennek tetszőnek tartotta (Mt 5,45; Lk 6,36), hanem a békességteremtés egyedül hatékony módszerének is (lásd alább Lk 19,42; 23,31).

„A templom megtisztításakor” Jézus nagyon *konkrét módon is* kifejezte elhatárolódását a zelótizmustól. Ezt az elhatárolódást rejti Mk 11,16 kissé homályos megjegyzése: „...nem engedte,¹⁰⁴ hogy valaki [valamilyen] eszközt vigyen keresztül a templomon.”

⁹⁹ Újabb adalék ez Jézusnak az ószövetségi istenképen gyakorolt kritikájához (vö. 16–17. láb.).

¹⁰⁰ Ma úgy mondanánk: terroristákkal.

¹⁰¹ Ezt jelenti a *metanoein* ige.

¹⁰² A pár évtizeddel későbbi zsidó felkelés kimenetele igazolta Jézust, és megmutatta, hogy a vallásos zelótizmus tévút volt. Természetesen szó sincs arról, hogy Jézus *megjövendölte* volna a bukást, csupán az ok-okozati összefüggésre mutatott rá.

¹⁰³ Konkrét példával is szolgál, és éppen a megszálló rómaiakkal összefüggésben: „Aki egy mérföld[nyi munkaszolgálat]ra kényszerít, azzal menj el kettőre!” (Mt 5,41) A szóban forgó kényszerítés eredetileg a perzsa postaszolgálatot jellemezte: az utazó állami hivatalnok igénybe vehetett csomagja számára teherhordó állatot, vagy pedig embert, hogy magányos vidéken elkísérje. Ezt a gyakorlatot a rómaiak is átvették; ezen az alapon kényszerítették például cirénei Simont, hogy vigye Jézus keresztjét (Mk 15,21).

¹⁰⁴ Témánk szempontjából másodlagos, mégis fontos kérdés, *hogyan* „nem engedte” Jézus, hogy valaki harci eszközökkel járkáljon a templom területén? Őröket állított a templom minden kapujához, s azok megmotozták a tömeget? Csak arról lehet szó, hogy

A homály feloldásában segít, ha tudatosítjuk, hogy a görög *szkeuosz* szó mindenféle eszközt jelent, azaz nemcsak „háztartási eszközt” vagy „kultikus eszközt”, hanem „*harc* eszközt” is, ezért nagyon is megfelelő az itteni alkalmazása, hiszen a római korban a zsidóknak nem volt szabad harci eszközt (például kardot) maguknál tartaniuk, viszont az ember elrejthetett az öltözékében egy hosszú kést báránnyágáshoz (vagy emberek leszúrásához), egy kisebb baltát fahasogatáshoz (vagy mások koponyájának széthasításához), avagy egy rövid, görbe tört („Izrael ellenségeinek” meggyilkolásához), ahogy tették ezt a *zelóták* vagy a szikáriusok.¹⁰⁵

Tiltását azután így indokolta meg Jézus: „Nincs-e megírva, hogy »az én házamat az imádkozás házána nevezik majd minden nép számára«? Ti viszont rablók¹⁰⁶ búvóhelyévé tettétek” (Mk 11,17). Azaz nemcsak általános erőszakmentessége miatt *utasította el a vallásilag feldíszített nacionalizmust*, hanem az ellenszereget melletti elkötelezettsége miatt is, mondván: A mi Istenünk háza nem a gyilkolás háza, hanem *az imádságé*, és nem a mi népünk magántulajdona, hanem „*minden nép számára*”, konkrétan: a körülmetéletlenek és „tisztátalanok”, a „pogányok”, a rómaiak számára is nyitva kell állnia, hogy találkozhassanak benne azzal az Istennel, akinek minden nép minden tagja egyformán gyermeke.¹⁰⁷ Ti azonban zelóta magatartásokkal, merényletek elkövetésére való készségekkel „rablók”, terroristák búvóhelyévé tesztitek!

Két olyan esetet kell még megemlítenünk, amikor Jézus határozottan elvetette a vallási politikát, de oly módon, hogy az egyúttal határozottan kifejezte haszneretét is.

Jeruzsálemi bevonulása kapcsán ezt írja Lukács: „Amikor megközelítette, és meglátta a várost, megsiratta, és így szólt: „**Bár felismerted volna... a békesség**”¹⁰⁸

(az eladók és a vásárlók *kiutasításával* összhangban, vö. 57. láb.)! nem engedélyezte, azaz *megtiltotta*, mégpedig a saját köreiből valóknak, rajongóinak és/vagy közvetlen tanítványainak, akik galileaiak lévén, eleve hajlottak a zelótizmusra (kettőjük zelóta múltú volt, Simon és Júdás: Lk 6,15–16; vö. Lk 22,38).

¹⁰⁵ Vö. 93. és 96. láb.)!

¹⁰⁶ Minden kor „gerillait”, „partizánjait” – a politikai állásponttól függően – vagy „szabadságharcosoknak” vagy „terroristáknak” nevezik. A szóban forgó szikáriusokat ennek megfelelően „buzgólkodóknak” (*dzélótész*) vagy „rablóknak” (*lésztész*) hívták. Jézus az utóbbi nevet használta. Vö. 94. láb.)

¹⁰⁷ Vö. Mt 28,19a; Lk 24,47. (E két hely jézusi eredetiségét nagyon sok exegéta vitatja, sőt tagadja; ám nem nehéz hitelesnek tartani őket, ha Mk 11,17a-t tekintjük hermeneutikai horizontjuknak.)

¹⁰⁸ A héberben a békesség (*salóm*) a bel- és külpolitikai békét, az ember „belső békéjét”, s az Istentől jövő boldogságot és üdvösséget egyaránt jelenti.

feltételeit!” (Lk 19,42) – Sírása és szomorú felsóhajtása megmutatja, hogy amilyen távol állt Jézustól az erőszakos (zelóta) nacionalizmus, olyan közel állt hozzá a más népeknek ártani nem akaró, igazi hazaszeretet. Megrendültséget sugárzó viselkedése és mondása azt jelenti: A szerető és megbocsátó Istenről, illetve az ellenségszeretetről szóló tanítása,¹⁰⁹ békeprogramjának elfogadása¹¹⁰ fokozatosan elvezethette volna Jeruzsálemet (és egész Izraelt) a valódi és teljes körű békességre.¹¹¹

Még megrendítőbb, hogy ez a kettős gond – a vallási alapú erőszak elutasítása és a hazaszeretet összekapcsolódása – utolsó útján, a kereszt hordozásakor is megnyilatkozik:

„Nagy népsokaság követte, meg asszonyok, akik gyászolták és siratták őt.¹¹² Jézus azonban hátrafordult hozzájuk, és ezt mondta: „Jeruzsálem leányai, ne miattam sírjatok! Sírjatok inkább magatok miatt és gyermekeitek miatt” (Lk 23,27–28)! – Jézus nem kér az asszonyok részvétnyilvánításából. **Kemény elutasítását** akkor érthetjük meg, ha tudatosítjuk, hogy ezek nem azok az asszonyok voltak, akik Galileától egészen a keresztig követték őt (Mk 15,40–41), hanem annak a „Jeruzsálemnek a leányai”, amely elvetette őt és békeüzenetét, s még inkább, hogy az asszonyok sírása aligha csak a természetes részvét megnyilvánulása volt, hanem *Róma-ellenes tüntetés* is: a Jézus (és a vele együtt kivégzésre vitt zelóták?)

¹⁰⁹ Mt 5,45; Lk 6,36 és Mt 5,38–48; Lk 6,27–36, különös tekintettel Mt 5,41-re, lásd 102. lábj.

¹¹⁰ Ennek *elvi* kifejtése a „názáreti székfoglaló”: Lk 4,18–21; komm. 63. lábj., jelképes próféta cselekedetben kifejeződő, *gyakorlati* megnyilatkozása pedig az, hogy számaron vonult be Jeruzsálembe (Mk 11,1–7): ez ugyanis – kapcsolódva Zak 9,9–10-hez: „... alázatos és számaron ül, számarcsikó hátán... Eltünteti a harci szekereket... és a harci paripákat Jeruzsálemből...” – hatásosan fejezte ki békeprogramját, és azt is, hogy ellentmond a nemzeti felszabadítási (zelóta) várakozásoknak (konkrétan: a megszálló rómaiak erőszakkal való kiűzésének), mert nem tartja magát harci paripán járó, harcos politikai-nemzeti messiásnak.

¹¹¹ És azt is jelenti: Jézus tanításának és példájának követése megóvta volna Izraelt a Rómával való végzetes konfliktustól. Viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy Jézus *konkrétan* előre látta volna Jeruzsálem 70-ben bekövetkezett lerombolását, és még kevésbé, hogy megjövendölte volna azt, amint Lk 19,43–44 mondja; csupán arról van szó, hogy Jézus világosan látta, előbb-utóbb (és többé-kevésbé szükségszerűen) hová vezet a vallásilag fűtött nemzeti felszabadítási politika, vö. 101. lábj. és 114. lábj.

¹¹² Az elítélt siratása szokás volt Palesztinában, s a rómaiak engedélyezték is. A kísérők „nagy népsokaságra” és „asszonyokra” osztása mögött valószínűleg Zak 12,12–14 áll, de az is lehet, hogy a „nagy népsokaságot” csupán Lukács toldotta be egy olyan forrásanyagba, amely csak „asszonyokról” beszélt. A „gyászolás és siratás” szintén Zakariás könyvét idézi (12,10).

íránti részvét mellett ott izzott benne a rómaiakkal szembeni gyűlölet is. Jézus ezért önmagukra és gyermekeikre irányítja az asszonyok figyelmét: Óvakodjanak maguk is, és óvják gyermekeiket is a fanatikus és erőszakos nacionalizmustól.¹¹³

Azt, hogy valóban erre gondolt, illetve óvásának az indoklását szavainak folytatása tartalmazza: „Mert ha [már] a nedvdús fával ezeket teszik, mi történik [majd] a szárazzal?” (Lk 23,31) – A szövegösszefüggésből¹¹⁴ nyilvánvaló, hogy az általános alany („teszik”) nem azt jelenti: „az emberek” vagy „a sors”, és még kevésbé „Isten”, hanem egészen konkrétan: „a rómaiak”, a figyelmeztetés értelme pedig: „Ha a rómaiak (pusztán taktikázásból) már velem is ilyen brutálisan bánanak el, jöllehet én csak »nedvdús fa« vagyok, az állam nem igazi, »eltüzelésre« alkalmatlan, veszélytelen »ellensége«, nem valódi lázadó – *mit fognak tenni* a tüzelésre valóban alkalmas »száraz fával«, *a valódi lázadókkal*, a »szabadságharcosokkal«, ha egyszer kitör a fegyveres konfliktus?”¹¹⁵

A Golgotára vezető út már nem volt alkalmas arra, hogy Jézus hosszú prédikációt tartson az isten- és emberellenes zelótizmusról, de a pillanat lehetővé tett számára még egy utolsó figyelmeztetést. S miközben a főpapság a nép vallási megrontójaként elítélte, és politikai lázítóként kiszolgáltatta a rómaiaknak, Jézus – a kivégzésre menet is – népe sorsával törődött. Mindvégig megmaradt a valódi szeretet útján, ahogyan Getszemáni-kerti vívódásában megígérte Atyjának.¹¹⁶

* * *

¹¹³ Lukács itt betoldja az apokaliptikus ítélet „megjövendölését”, ezzel azonban épp az ellenkezőjére fordítja Jézus mondanivalóját: a népe iránti aggodásból és jóságból Isten bosszúja és ítéletének tüze lesz (vö. Lk 13,35; komm. 868. láb.; Lk 19,43–44; komm. 1302. láb.; Lk 21,21–22; illetve Lk 3,9.17), és a figyelmetlen olvasó számára ráadásul lehetetlené teszi, hogy fölismerje: a 31. versben a *rómaiakról* van szó.

¹¹⁴ Az asszonyok sírása Róma-ellenes tüntetés (is).

¹¹⁵ Természetesen ezt sem konkrét „jövendölésként” kell felfogni, hanem úgy, hogy Jézus rámutatott, hová vezethet a nacionalista gondolkodásmód (vö. 101. és 110. láb.).

¹¹⁶ Mk 14,36: „...nem azt [fogom cselekedni], amit én akarok, hanem amit te.” – Az eredetiben ez hiányos mondat: „De ne(m) az(t)..., amit én akarok, hanem amit te.” A görög *ti* = mi(t) lehet alanyeset, de lehet tárgyeset is.

A mondat szokásos kiegészítése: „Ne az *történjék*, amit én akarok...” helytelen, mert el-lentétben áll Jézus istenképével; az ő Istene nem akarja, hogy kegyetlenül megkínózzák és kivégezzék őt: sem azért, hogy ezzel engesztelést nyújtson neki (Róm 5,10), sem azért, hogy így mutassa meg irántunk való szeretetét (Jn 3,16; 1Jn 4,10), sem bármi egyéb okból. Isten nem „akarja”, hogy Jézus szenvedjen, csak elviseli, ha mégis szenvednie „kell” e világ törvényszerűségeinek következtében (vö. Mk 8,31; komm. 434. láb.). (E törvényszerűségeket ő alkotta meg, de nem függetlenítheti magát tőlük, ha nem akarja „bábszínházza” lefokozni teremtését, illetve nem akar hazugságba, álságos megtévesztő műveletekbe bonyolódni.)

Befejezésésképpen talán elég egy költői meg egy kevésbé költőinek tűnő kérdést föltenni:

A fentiek fényében csodálkozhatunk-e azon, hogy bár mindenkire, még ellenségeihez is jó volt, Jézust mégis kivégezték?

Ha ma jönne el Jézus, az ún. keresztény világba, miben állna a valláskritikája?

Jézus istenképének és szellemiségének, valamint az adott lélektani helyzetnek egyaránt megfelel viszont a „Nem azt fogom cselekedni, amit én akarok...” kiegészítés. Eszerint: a) Isten csak azt akarja, azt kívánja tőle (mint minden embertől), hogy helyesen cselekedjék, még ha az szenvedésbe kerül is, vagyis egyenes gerinccel járja végig útját, félelem és gyűlölet nélkül; b) Jézusnak valódi „kísértése” lehetett, hogy megmagyarázza magának: *most* el kell menekülnie *innen*, hogy *később* eredményesebben dolgozhasson Istenért *máshutt* (akár „pogány” vidéken is). A kitartást akarta Isten, az elmenekülést akarhatta Jézus. Jézus végkövetkeztetése: „Nem azt fogom cselekedni, amit én akarok, hanem amit te. *Itt és most* kell félelem és gyűlölet nélkül hirdetnem az örömmüzenetet – a templomi hierarchiának, még ha az életembe kerül is!”